

ÇERKEZ MEMLÜKLER DÖNEMİNDE ÜSTÂDÂRLIK (SARAY AĞALIĞI)*

Fatih Yahya AYZ**

Giriş

Mısır, Şam ve Hicaz gibi İslâm dünyasının önemli bölgelerini hâkimiyetleri altında tutan Memlûkler (648-923/1250-1517), tarihte kurulmuş en büyük Müslüman-Türk devletlerinden biridir. Bu devlet, sultanların menşei veya askerî eğitimlerini aldıkları yere göre Türk ve Çerkez ya da Bahrî ve Burcî Memlûkler¹ şeklinde iki döneme ayrılmaktadır. Özellikle Türk Memlûkler dönemi (648-784/1250-1382) devletin idarî teşkilatının oluşturulduğu ve şekillendirildiği bir devre olarak ön plâna çıkmaktadır. Çerkez Memlûkler dönemi (784-923/1382-1517) ise önceki devrenin sonlarından başlayarak, müesseselerin ciddi değişimler geçirdiği bir dönem hususiyetine sahiptir. Bu çalışmanın konusu olan saray ağalığı (üstâdârlık) müessesesi de söz konusu değişimden payını almıştır. Çerkez Memlûkler dönemini başlatan el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (birinci saltanatı: 784-791/1382-1389, ikinci saltanatı: 792-801/1390-1399), şahsına ait memlûklerin ihtiyaçlarını karşılamak için müfred divanı (ed-dîvânü'l-müfred) adlı bir müessese kurmuş, başına da üstâdârı tayin etmiştir. Bu, üstâdârlık görevi için önemli bir dönüm noktası olmuş, bundan sonra üstâdârlar daha fazla sorumluluk üstlenmek ve yetki elde etmek suretiyle idaredeki ağırlıklarını artırmışlardır.

---

* Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Araştırma Projeleri Fonu'nun desteğiyle gerçekleştirilen İF2007BAP2 numaralı ve “Çerkez Memlûkler Döneminde Sarayağalığı (Üstâdârlık) 1382-1517” başlıklı projenin bir ürünüdür.

¹ İsimlendirme konusundaki tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bk. David Ayalon, “Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate”, *Târîh*, I (1990), s. 3-53; M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXV (1971), s. 7 ve d.n. 21; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat* (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (SBE), Ankara 2002, s. XLII, d.n. 87.

** Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, fyayaz@cu.edu.tr

Memlûk Devleti'nin idarî yapısında önemli bir değişiklik meydana getiren bu uygulamanın bütün yönleriyle ortaya konulması gereklidir. Ancak Batı'da yapılan birkaç araştırma istisna edilecek olursa konuyla ilgili çalışmalar yetersizdir. Mevcut çalışmalar da münhasıran müfred divanının ihdasıyla alâkalı olup, Çerkez Memlûkler dönemi üstâdârlığının gelişim seyrinden bahsetmemektedir. Dolayısıyla günümüzde yapılan çalışmalarda müstakil olarak üstâdârlık müessesesinin ele alınmamış olması, böyle bir çalışmayı gerekli kılan sebeplerin başında gelmektedir. Ülkemizde Memlûk sahasıyla ilgili çalışmaların azlığı da bu araştırma için ayrıca teşvik edici olmuştur. *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı, Üstâdârlık (1250-1382)* adlı kitapla başladığımız konuya yönelik çalışmalarımız, bu müessesenin Çerkez Memlûkler dönemindeki mahiyeti ve konumunun ortaya konulmasını da gerekli kılmıştır.

Çalışmamızda öncelikle söz konusu müessesenin menşei, ortaya çıkışı, gelişimi ve Memlûk Devleti'ne intikali ele alınmıştır. Daha sonra bu müessesenin Çerkez Memlûkler dönemine kadarki serüveni incelenmiştir. Son olarak da üstâdârlık kurumunun Çerkez Memlûkler dönemindeki mahiyeti ve bu dönemin önde gelen üstâdârlarından örnekler verilerek müessesenin gelişim seyri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı Büyük Selçuklulardan (429-552/1038-1157) Osmanlılara (1300-1922) kadar birbirini takip eden müesseseleşme tarihinin bir halkasını oluşturan Memlûk Devleti'ne ait önemli bir kurumu tanıtmaktır. Bu vesileyle ülkemizde Memlûk sahasıyla ilgili yapılan araştırmalara mütevazı bir katkıda da bulunulmuş olacaktır.

Üstâdâr Kelimesi ve Üstâdârlık Müessesesinin Menşei Meselesi

Üstâdâr kelimesinin kökeniyle alâkalı farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birincisinin ve konu hakkında tespit edilebilen yegâne rivayetin sahibi Memlûkler döneminin ansiklopedist tarihçilerinden Kalkaşendî (ö. 821/1418), üstâdârın aslının Farsça “almak” manasındaki “istez”² ve “tutan” anlamındaki “dâr”³ kelimelerinden

² Kelime “sitâd” şeklinde de verilmekte ve başındaki elifin hafzedildiği kaydedilmektedir. Bk. Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtu'* (nşr. Muhammed Abbâsî), Tahran, ts., s. 623.

³ Bk. Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtu'*, s. 468.

müteşekkil “isteddâr” olduğunu, “istez” kelimesinin sonundaki “zel” harfinin idğam ile “dal”a dönüştüğünü ileri sürmektedir. Buna göre, isteddâr kelimesinin, görevin mahiyetine de uygun olduğu cihetle, “alım memuru” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴ Bir başka Memlûk tarihçisi İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1469), “dâr” eki alan görevlerle ilgili yapmış olduğu dolaylı açıklamalar da Kalkaşendî'nin iddiasını teyit etmektedir.⁵

İkinci görüşün sahibi olan bir grup araştırmacı ise kelimenin aslının Farsça “üstâz” ve Arapça “dâr”dan mürekkep “üstâzü'd-dâr” veya “üstâdü'd-dâr” olduğunu ileri sürmektedir.⁶ Demombynes'in aktardığına göre, bunların başını çeken Van Berchem bu görüşüne, söz konusu görevli için, Arapça “dâr”ın çoğulu olan “âdür” kelimesinin eklenmesiyle “üstâdü'l-âdürri'l-âliye” şeklinde kaynaklarda yer alan isimlendirmeyi ve yine bu üstâdâr kelimesine “sağîr” ve “es-sohbe” gibi Arapça kelimelerin izafe edilmiş olmasını delil olarak göstermektedir.

Üstâdâr kelimesinin menşei hakkında, yaygınlık kazanmayan, üçüncü bir görüş daha mevcuttur. Kaynakların temas etmediği ve yaygınlık da kazanmamış olan üçüncü görüş⁷ bir yana bırakılırsa bu kelimenin kökeni için yapılan tartışmaların ilk iki görüş çerçevesinde ele alınması daha uygun gözükmektedir. Birinci görüşün sahibi Kalkaşendî, Memlûkler döneminin ansiklopedik tarzda eser veren üç büyük tarihçisinden biri olup kelimelerin kökeni gibi konularda birikim sahibidir. İnşâ sanatı

⁴ *Subhu'l-a'sâ fî snâ'ati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1910-1920, V, 457; ayrıca bk. Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, İstanbul 2008, s. 49.

⁵ Bk. Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire 1956, XIII (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire 1970, XIV (nşr. Cemal M. Muhriz-Fehim M. Şeltût), Kahire 1971, XV (nşr. İbrahim Ali Tarhan), Kahire 1972, XVI (Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972; VII, 166.

⁶ Gaudefroy Demombynes, *La Syrie a l'Époque des Mamelouks*, Paris 1923, p. LX, dn. 4; Sâdık Seccâdî, “Üstâdü'd-dâr,” *Dâiretü'l-meârif büzürgi İslâmî*, VIII (1377), s. 139.

⁷ Bk. Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-XII, Kahire 1956-1973, I/3, 794, dn. 3; krş. Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâif 'ale'l-âsâri'l-'Arabiyye*, I-III, Kahire, ts., I, 39-40; Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 50.

ve Arap diline vukûfiyeti ile de temayüz etmiştir.⁸ Tarihçi bu kelimenin kökeni ile ilgili kayıtlarda kesin bir tavır ortaya koymakta ve söz konusu kelimeyi yanlış yazan kâtipleri de eleştirmektedir. Diğer taraftan Kalkaşendî'nin üstâdâr kelimesinin aslı olduğunu belirttiği “isteddâr” ve “el-isteddâriyye” kullanımına, Memlûkler döneminin çeşitli zamanlarında yaşamış bazı tarihçilerde de rastlandığına işaret edilmelidir.⁹ Ancak, Makrîzî (ö. 845/1441) ve İbn Tağrıberdî dışında tutulursa, aynı müelliflerin eserlerinde “üstâddâr” veya “üstâzü'd-dâr” şeklindeki kullanımlara daha fazla rastlandığı ve dolayısıyla bu son kullanımların daha doğru olabileceği itirazı ileri sürülebilir. Buna karşılık, söz konusu müelliflerin Kalkaşendî'nin bu açıklamalarına herhangi bir itirazda bulunmaması ve hatta zaman zaman “isteddâr” şeklindeki kullanıma yer vermiş olmaları aksine bir yoruma gitmeye de imkân sağlar mahiyettedir. Bu durumda, konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılardan Saim Yılmaz'ın işaret ettiği gibi, söz konusu

⁸ Kalkaşendî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr* (nşr. Hasan Habeşî), I-IV, Kahire 1998, III, 178-179; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 149-150; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Kahire, ts, II, 8; Mehmet İpşirli, “Kalkaşendî”, *DİA*, XXIV (2001), s. 263-265.

⁹ Bk. Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr min sîreti's-Sultân el-Meliki'l-Mansûr* (nşr. Ömer A. Tedmürî), Beyrut 1998, s. 132; İmâdüddin İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (nşr. Muhammed Azb ve dğr.), I-IV, Kahire 1998-1999, IV, 13; Hâlidî, *Kitâbü'l-Maksadi'r-rafi'i'l-münşâ'l-hâdi ilâ sinâ'ati'l-inşâ*, Bibliothèque Nationale, no. 4439, v. 126^a dan naklen Abdülmun'im Macid, *Nüzumu Devleti selâtîni'l-Memâlik ve rüsûmühüm fî Mısr*, I-II, Kahire 1979-1967, II, 17 dn. 2. Abdülmun'im Macid her ne kadar bu eserin yazarı olarak Hâlidî'yi göstermişse de Şehabeddin Tekindağ söz konusu eserin yazarının bilinmediğini, Hâlidî'nin bu esere birtakım ilâveler yapan ve ona isim veren müellif olduğunu ifade etmektedir (*Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 2); ayrıca bk. Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed b. Yusuf el-Birzâlî, *el-Vefeyât li'l-Birzâlî* (nşr. Ebû Yahya Abdullah Kenderî), Kuveyt 2005, s. 66; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, (nşr. Ömer A. Tedmürî), *sene 381-400*, Beyrut 1988, s. 8, *sene 591-600* Beyrut 1997, s. 136, *sene 611-620*, Beyrut 1997, s. 25; İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr.), I-XIV, Beyrut, ts., XIV, 218; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/2, 342; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 104, 254, 259, 264, 265, 266, 269, 274, XII, 80, 217, XIV, 60. Hasan el-Bâşâ da 602 (1205) yılında yazılmış ve Dımaşk müzesinde muhafaza edilen bir kitâbede yer alan “İsteddârü'l-Emîr Seyfeddin el-Hâc...” ibaresinden hareketle, Kalkaşendî'nin ileri sürdüğü “isteddâr” kullanımının en azından Eyyûbîlerden (567-866/1171-1462) bu yana bilindiğini belirtmektedir (*el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I, 42 ve dn. 1).

tarihçilerin Kalkaşendî'nin sahih olduğunu iddia ettiği kullanımı doğru kabul etmeleri ve zaman zaman kullanmalarına rağmen önceden beri yaygın hâle gelmiş olan kullanımı da devam ettirdiklerini düşünmek mümkündür.¹⁰ Kalkaşendî'nin de eserinde “isteddâr” yerine “üstâdâr” şeklindeki kullanıma yer vermesi, bu kanaati güçlendirmektedir.

Van Berchem'in başını çektiği grubun ileri sürdüğü belirtilen ikinci görüş ilk bakışta makul gibi görünüyorsa da, konunun daha yakından incelenmesi durumunda buna bazı itirazların ileri sürülmesi mümkündür. Nitekim farklı dillerden kelimelerin, ait olduğu dilin kaideleri hilafına, kullanıldığı herhangi bir lisana göre çoğul yapılması süregelen bir uygulamadır. Nitekim burada zikri geçen Farsça “üstâz” kelimesi, Arapça “esâtîz” şeklinde çoğul yapılabilmektedir. Ayrıca yazarın, dönemin kaynaklarında yer aldığı ifade ettiği, pek nadir rastlanan “üstâdü'l-âdürri'l-âliye” ifadesi, Kalkaşendî'nin söylediği gibi kâtiplerin işgüzarlığı olmalıdır. Nitekim David Ayalon da üstâdâr kelimesinin Memlûk yazarlarınca tahrif edilerek “üstâdü'd-dâr” hâline dönüştürüldüğünü, zamanla bu tahrifatin daha da ilerletilerek “üstâdü'd-dâri'l-âliye” şeklinde kullanımların ortaya çıktığını¹¹ ifade etmek suretiyle bunu teyit etmektedir.

Bu noktada, ikinci görüşü savunanları destekler mahiyette, Abbâsîler (132-656/750-1258) döneminde IV. (X.) asırda konuyla alakalı bazı olaylardan bahseden ve üstâzü'd-dâr veya buna yakın kullanımları içeren birtakım rivayetler bulunduğunu da ifade etmek gerekir.¹² Bu rivayetleri inceleyen ve aynı hadiselerle ilgili başka rivayetlerle karşılaştıran Saim Yılmaz'ın tespitlerine göre, rivayetlerde geçen “üstâzü dârihi” ve “üstâzü dâr” terkipleri, Abbâsîlerde sarayın idaresinden sorumlu olan kahramânelik,¹³ hâciblik gibi görevlere karşılık olarak kullanılmıştır.¹⁴ Araştırmacı

¹⁰ Saim Yılmaz, “Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 21 (2009), s. 7-8.

¹¹ “The System of Payment in Mamluk Military Society”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, I (1958), s. 283, dn. 6.

¹² Bk. Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Beyrut 1958, s. 44; a.mlf., *Rûsümü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mîhâil Avvâd), Beyrut 1986, s. 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979, VIII, 301.

¹³ Genel kanaate göre Yunanca'dan Arapça'ya geçtiği kabul edilen “kahramâne” kelimesinin çoğulu “kahârime”dir. Evin idaresinden ve gelir-giderinden sorumlu

iddiasını, Kalkaşendî'nin "üstâdâr" kelimesinin menşei hususunda ısrarla kelimenin Farsça olduğunu ileri sürmesinin, "devâdâr/devatdâr", "cândâr", "alemdâr", "camedâr" vb. "dâr" ekini alan diğer görev/görevli isimleriyle birlikte düşünülmesi gerektiği şeklindeki ifadeleriyle sürdürür. Üstâdâr dışındaki söz konusu kelimelerde yer alan "dâr" ekinin Farsça olduğu ve "tutan/taşıyan/koruyan" anlamına geldiği konusunda bir tartışma tespit edilmediğini söyler. Dolayısıyla, birçok devletin teşkilatında yer alan "devâdâr/devatdâr", "cândâr", "alemdâr", "camedâr" vb. görevlilerin isimlerindeki "dâr" eki için bunun Arapça olduğu ve "ev" manasına geldiği şeklinde bir iddiada bulunulmazken, aynı devletlerin teşkilatı içindeki "üstâdâr" için böyle bir iddia ileri sürülmesinin, yürütülen mantık açısından tutarlı gözükmediğini ilâve eder.¹⁵

Yılmaz, daha önce bahsi geçen rivayetlerde yer alan üstâdâr kelimesinin bu dönemde mevcut tek bir müesseseyi isimlendirmek için kullanılmadığı, bilakis dönemin tarihçileri tarafından saraydan sorumlu en üst konumdaki görevliyi ifade etmek üzere kullanılan genel bir lakap olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre bu dönemde söz konusu devletlerin saray idarelerinden kahramâneler sorumludur. İbn Tağriberdî'nin devlet idaresinde üstâdârlık adında bir müessesenin varlığının ilk defa Abbâsî halifesi Muktefi-Liemrillâh (530-555/1136-1160) zamanında duyulduğunu ileri süren rivayetine de¹⁶ atıfta bulunan Yılmaz, Abbâsî sarayında üstâdârların vazifesini yaptıkları anlaşılan kahramânelerin yaklaşık bu tarihe kadar izini sürmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Abbâsî hanedanına kız veren Büyük Selçukluların doğrudan veya dolaylı baskıları sonucunda Müstazhir-Billâh'ın (487-512/1094-1118) halifeliği döneminde sarayın idaresinden sorumlu kadın görevli kahramânenin yerine üstâdâr

---

kimse anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bk. Ebû Alî el-Muhassin b. Alî et-Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şidde* (nşr. Abbûd eş-Şâlicî), Beyrut 1978, IV, 370-371 (nâşir açıklaması); Nadia Maria El-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions," *Studia Islamica*, 97 (2003), s. 41-55.

¹⁴ Yılmaz, "Abbâsîler'de Üstâdârlık", s. 10-11.

¹⁵ Yılmaz, "Abbâsîler'de Üstâdârlık", s. 8-9.

¹⁶ *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 267; krş. Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara fî ahbâri Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, ts II, 95; Muhammed b. Ahmed b. İyâs, *Bedâiu'z-zühûr fî vekâii'd-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982-1984, I/1, 310.

unvanlı bir erkek görevli tayin edilmiştir.¹⁷ Dolayısıyla üstâdârlık vazifesi kahramanelik görevinin yerini alan bir müessese olup, daha önceki rivayetlerde zikredilen üstâzü dârihî vb. genel lakapların ifade ettiğiinden farklı bir mahiyet taşımaktadır.

Diğer taraftan isimlerinde “dâr” kelimesinin bulunduğu üstâdârlık dışındaki vazifelerden birçoğunun Büyük Selçuklularda ortaya çıkmış olması veya kendilerinden önce kurulmuş olan devletler yoluyla onlara intikal etmesi, bu meyanda üstâdârlığın da Selçuklularda meydana çıktığı ve Abbâsîlere geçtiği şeklinde bir kanaate yol açmaktadır. Ancak bu noktada da üstâdârlığın diğer Selçuklu devletlerinde mevcut olduğu bilinmekle birlikte Büyük Selçuklularda bulunmadığı, bunun yerine hemen hemen aynı görevleri deruhte eden “vekil-i hâs”¹⁸ unvanlı bir görevlinin vazife yaptığı ileri sürülebilir. Buna mukabil gerek Yılmaz’ın gerekse Sadi S. Kucur’un şu ana kadar bilinenin aksine Büyük Selçuklu saray teşkilatında vekil-i hâslık müessesesinin varlığını şüpheyle karşılamaları ve üstâdârlık müessesesinin mevcudiyetine dair ortaya koymuş oldukları deliller bu iddiayı geçersiz kılacak ölçüde tatminkârdır.¹⁹

Şüphesiz müessesenin ortaya çıkışıyla alâkalı ulaşılan bu sonuç, Abbâsîlerin muahhar dönemleri ve sonrası dikkate alındığında, üstâdâr kelimesinin aslının “isteddâr” olduğunu söyleyen Kalkaşendî ve İbn Tağriberdî’nin iddialarının doğruluğunu ortaya koymaktadır. Ancak Memlükler dönemi kaynaklarında “üstâdâr” şeklindeki yazımın daha çok yaygın olduğu ve Ayalon gibi birçok Memlük araştırmacısının da bu kullanımı tercih ettiği²⁰ dikkate alınmalıdır. Bu noktada

¹⁷ Bk. Yılmaz, s. “Abbâsîler’de Üstâdârlık”, 15-21.

¹⁸ Vekil-i hâs için bk. Nizâmü’l-mülk Ebû Ali Hasan et-Tûsî, *Siyâset-nâme* (nşr. ve çev. M. Altay Köymen), Ankara 1999, s. 64; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 206; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I-III, Ankara 1979-1992, III, s. 94.

¹⁹ Bk. Yılmaz, “Abbâsîler’de Üstâdârlık”, s. 21-23; Sadi S. Kucur, “Vekil-i Hâslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü’-d-dârlık,” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XIV (2006), s. 1-5.

²⁰ Ayalon dışında “üstâdâr” kullanımını tercih eden yazarlara örnek olarak bk. Tekindağ, *Berkuk*, s. 131, 145; Demombynes, *La Syrie*, s. LX; Bernadette Martel-Thoumian, *Les Civils et L’Administration Dans L’État Militaire Mamlûk (IX/XV*

Memlûkler döneminde üstâdâr kelimesinin daha önce bahsedilenlerin dışında başka bazı şekillerine rastlandığına da işaret edilmelidir.²¹

Üstâdâr kelimesinin kökeni ve müessesenin ortaya çıkışıyla alakalı bu görüş ve tespitlerden sonra söz konusu kurumun bulunduğu devletlerdeki işlevi ve tarih içerisinde Memlûklere kadar uzanan çizgideki gelişimine de temas etmek gerekir. Abbâsîler döneminde üstâdârlık müessesesinin mahiyeti ile ilgili olarak ayrıntılı olmamakla birlikte birtakım bilgiler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla üstâdâr ıstilahî anlamına uygun olarak maiyetinde bulunduğu kişinin şahsî işleriyle ilgilenmektedir.²² Bu müessese ve başındaki görevlinin idarede etkin bir konumda ve halifenin yakın maiyeti arasında olduğu anlaşılmakta, üstâdârların halifenin şahsına ait mülklerle ilgilendiği tespit edilmektedir. Söz konusu rivayetlerden üstâdârların saray çalışanlarının âmiri oldukları ve sarayın emniyetinden de sorumlu buldukları sonucu çıkarılabilir.²³

Diğer taraftan üstâdârlık müessesesinin Hârizmşahlar (490-628/1097-1231) ve Anadolu Selçukluları (468-707/1075-1308) devletlerinin teşkilatları içinde yer aldığı da belirtilmektedir.²⁴ Bunlardan Hârizmşahlarda saray teşkilatının içinde yer alan görevliler arasında üstâdâr da sayılmakta, onun burada vazife gören emirlerin önde

---

Siécle), Damas 1991, s. 36, 439; Amalia Levanoni, "Ustâdâr", *EP*, X (2000), s. 925.

²¹ Bk. Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah İbn Abdüzzahir, *Teşrîfü'l-eyyâm ve'l-'usûr fî sîreti'l-Meliki'l-Mansûr* (nşr. Murad Kâmil-Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1961, s. 20; Kutbüddin Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed el-Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961, III, 298; Rükneddin Baybars el-Mansûrî en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hitâî, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-Hicre* (nşr. Donald S. Richards), Beyrut 1998, s. 25, 381; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübteda ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarâhüm min zevi's-sultâni'l-ekber* (nşr. Halil Şehhâde), I-VIII, Beyrut 2001, I, 305.

²² Bk. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 25.

²³ Bk. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1982, XVII, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 360 vd., 447; krş. Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fî'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, ts., s. 317-318; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnâvut v.dğr.), I-XXIII, Beyrut 1981-1985, XX, 414-415.

²⁴ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 80, 338 dn. 5.

gelenlerinden olduğu, hazine gelirleri ve vergilerden bir kısmını toplayarak sarayın bazı giderlerine harcamakla yükümlü bulunduğu ifade edilmektedir.²⁵ Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki üstâdârların da saray teşkilatı içinde yer aldıkları, sultanın gelirlerini tahsil ve gerekli yerlere sarf etme, saraydaki mutfak, şarabhâne ve diğer dairelerin ihtiyaçlarını giderme, buralardaki görevlilerin sevk ve idaresini üstlenme, vakıfların nezâreti ve teftişi gibi görevleri yürüttükleri bildirilmektedir.²⁶

Üstâdârlık müessesesinin Memlûklerin de daha sonra hâkim olduğu Mısır bölgesine intikali, bahsi geçen Selçuklular ve Atabekliklerin devlet teşkilatını örnek alan Eyyûbîler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu durum Eyyûbîlerin kurucusu el-Melikü'n-Nâsır Selahaddin Eyyûbî'nin (567-589/1171-1193), Selçuklu devlet anlayışı içerisinde yetişmesi ile ilişkili olmalıdır.²⁷ Onun bu sırada edindiği tecrübe ve birikimi, müessesisi olduğu Eyyûbî Devleti'ne yansıttığı, Musul Atabekleri Zengîlerin (1146-1233)²⁸ ismen tâbi olduğu Selçuklu teşkilatı içinde yer alan üstâdârlık müessesesini de bu şekilde kendi saltanatı sırasında saray teşkilatı içine yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Selahaddin Eyyûbî'nin saray teşkilatı içinde yer verdiği en büyük görevlinin saray ağası (üstâdâr) olduğunu ifade edilmektedir. Bu dönemde üstâdârın sarayın güvenliğinden, mutfak, şarabhâne ve inşaat işlerinden sorumlu olduğu, çaşnigîrlik²⁹. vazifesini de

²⁵ Aydın Taneri, *Harezşahlar*, Ankara 1993, s. 116; a.mlf., *Celâli'd-dîn Hârizmşâh ve Zamânı*, Ankara 1977, s. 104; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2002, s. 376.

²⁶ Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2004, s. 33; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 80; krş. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 506; ayrıca bk. Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 169, 170.

²⁷ Bk. Müna Muhammed Bedr, *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye fî düvel şarki'l-âlemi'l-İslâmî 'ale'l-hadâreteyni'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye bi-Mısır*, I-III, Kahire 2002, I, 57-58; krş. Altan Çetin, "Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri", *Belleten*, LXVIII/251 (2004), s. 110.

²⁸ Zengîlerin devlet teşkilatı içinde üstâdârlık müessesesinin var olduğu ve üstâdârların ümera arasındaki saygın ve etkili kişilerden seçildiği de belirtilmelidir. Bk. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1989, s. 189.

²⁹ Farsça tatmak anlamındaki "çâşnâ" ve işi üstlenen manasındaki "gîr" kelimelerinden müteşekkil çaşnigîr, ıstılah olarak, yemeğine zehir koymak suretiyle sultana karşı düzenlenebilecek bir suikastı engellemek amacıyla ondan önce yiyecek ve içecekleri tatmakla görevli kimselere verilen unvandır. Bk. Kalkaşendî,

yürüttüğü belirtilmektedir. Hanedan mensupları ve diğer büyük emirlerin de üstâdâr istihdam ettikleri ilâve edilmektedir.³⁰ Kaynaklarda Eyyübiler döneminde üstâdârlığın devlet yönetimi içinde hâiz olduğu önemi gösteren pek çok örnek bulunduğu da işaret edilmelidir.³¹

Üstâdârlığın Memlûklere intikali de selefleri Eyyübiler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Eyyübiler, Büyük Selçuklulardan aldıkları müesseseleri Memlûk Devleti'ne miras bırakmışlardır. Eyyübiler ve Memlûkleri bir anlamda Selçukluların halefi devletler olarak sayanlar da vardır.³² Dolayısıyla üstâdârlık vazifesi de Selçuklu-Eyyübî çizgisinin devamı olan Memlûklere intikal etmiştir.

Bu vazifenin Memlûk Devleti'ndeki mahiyetine gelince, üstâdâr; sultana ait dairelerin (büyütü's-sultân veya el-büyûtâtü's-sultâniyye)³³ tamamının gelir-giderlerini tanzim etmek, buralardaki görevlileri, sultanın hâşiyesi, kadın ve erkek köleleri (el-

---

Subhu'l-a'sâ, V, 460; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, I, 344; Aydın Taneri, "Çaşnigâr", *DİA*, VIII (1993), s. 232.

³⁰ Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 211.

³¹ Bk. el-Mekîn Ebü'l-Mekârim Circis b. el-'Amîd, *Ahbârü'l-Eyyübiyyîn* (nşr. Claude Cahen, *Bulletin D'Études Orientales*, XV [Damas 1955-57] içinde), s. 160; Yünîni, *Zeylû Mir'ât*, I, 15; Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînîni'l-edeb*, XXIX (nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde), s. 327, 350, 359-360; Selâhaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr. Helmut Ritter v.dğr.), I-, Wiesbaden 1962-, IX, 480; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 359; ayrıca bk. Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army-III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, XVI (1954), s. 63-64; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages The Early Mamluk Sultanate (1250-1382)*, Illinois 1986, s. 21; Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 45-46.

³² Ayalon, "From Ayyubids to Mamluks", *Revue des Études Islamiques*, XLIX (1981), s. 43; M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999, s. 163.

³³ el-Havâsîlû's-sultâniyye olarak da isimlendirilen el-büyûtâtü's-sultâniyye, sultana has olan her türlü içecek, ilaç vb.nin bulunduğu şarabhâne, giysilerin ve bunların yıkandığı malzemenin yer aldığı taşhâne, her türlü yatak ve çadır malzemelerinin bulunduğu firaşhâne, silahların depolandığı silahhâne veya zeredhâne, koşum takımları vb. malzemenin muhafaza edildiği rikâbhâne, mutfak malzemelerinin bulunduğu, bir mekânı değil müesseseyi ifade eden havâichâne ve ona bağlı el-matbahu's-sultânî, kös ve davul gibi bando aletlerinin bulunduğu tabîlhânedan müteşekkildir. Geniş bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, 221-228; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 9-13; Garsüddin Halil İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyâni't-turuk ve'l-mesâlik* (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894, s. 124-126; Abdülmun'im Macid, *Nüzum*, II, 15-41.

cevârî ve'l-gılmân) idare etmek, sultanın talebi doğrultusunda seferlere katılmak, tam yetki sahibi olarak bu dairelerde yaşayan herkesin yeme-içme ve giyinme dâhil her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamakla görevli kişidir.³⁴ Üstâdârların sayısı dört olup, başkanları yüzler emîri³⁵ olan büyük emîrlerden, diğer üç üstâdâr ise tabılhâne emîrleri arasından tayin edilmektedir. Ancak üstâdâr sayısının her zaman dörde ulaşmadığı da belirtilmektedir.³⁶ Nitekim Türk Memlûkler döneminde bu sayı üçle sınırlı kalmış, bu da dönemin sonlarına doğru vuku bulmuştur. Ayrıca, büyük üstâdârın (üstâdârü'l-âliye) yardımcıları olarak nitelendirilen, genellikle onlar emîrleri arasından seçilen ve nâib (nâibü üstâdâr), küçük üstâdâr (üstâdâr sağîr), huzur üstâdârı (üstâdârü's-sohbe) şeklinde isimlendirilen görevliler de bulunmaktadır. Uygulamada benzer vazifeleri ifa

³⁴ Şihabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr: Memâlikü Mısr ve's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985, s. 57-58; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 20; Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr (el-Hıtat)*, I-II, Beyrut, ts, II, 222; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, I, 44; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.339; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991, s. 191; William Popper, *Egypt and Syria Under the Circassian Sultans 1382-1468 A.D.*, Berkeley 1955, s. 93.

³⁵ Memlûk ordusu yüzler, kırklar, yirmiler ve onlar emîrleri şeklinde sıralanan bir hiyerarşik yapıya sahipti. En üst rütbeyi hâiz grup ümerâü'l-mîn" veya "mukaddemü'l-ülûf" olarak da tabir olunan emîrlerdi. Harp dışındaki zamanlarda bunların emirleri altında her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü oldukları en az yüz süvari bulunur, savaş sırasında ise ecnâdü'l-halka denilen iktâlî askerlerden bin kişiye komuta ederlerdi. Bu nedenle onlara "emîrü mie ve mukaddemü elf" unvanları da verilirdi. Rütbece onların ardından "ümerâü tablhâne" (bando emirleri veya kırk başılar) denilen grup gelirdi. Tabılhâne emîrlerinin komutaları altında, bazılarınınki yetmişe ulaşmakla birlikte genellikle kırk memlûk bulunurdu. Daha sonra ise emirleri altında on-yirmi arası memlûk bulunan "ümerâü işrinât" veya "aşerât" (yirmiler emîrleri), on memlûk bulunan "ümerâü aşere" (on başılar, onlar emîrleri) ve beş memlûk idare eden "ümerâü hamsevât" (beşler emîrleri) geliyordu. Rütbelerle alâkalı daha geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 27, 28; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 14-15; Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 215-216; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 113; Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army -II", *BSOAS*, XV (1953), s. 467-471; Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, s. 146-150.

³⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 20; Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 222; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, I, 44; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.339.

ettikleri tespit edilen yardımcı üstâdârlara kaynaklarda farklı isimler verilmekle birlikte bunların aynı görevliye verilen farklı lakaplar olduğu anlaşılmaktadır.³⁷

Türk Memlûkler döneminin sonlarında, 782 (1381) yılında “zahire üstâdârı” (üstâdârü’z-zahîre) unvanlı bir görevlinin tayin edilmesiyle, üstâdârlık kadrosuna daha önce bir benzerine rastlanmayan yeni bir üstâdâr çeşidi ilâve edilmiştir.³⁸ Bu son kadro Çerkez Memlûkler döneminde yerleşik bir uygulamaya dönüşmüş, bazen “emlâk ve zahire üstâdârı” (üstâdârü’l-emlâk ve’z-zahîre) bazen de “emlâk, vakıf ve zahire üstâdârı” (üstâdârü’l-emlâk ve’l-evkâf ve’z-zahîre) diye isimlendirilmiştir.³⁹

Üstâdârların başkanlığını yürüten bazen üstâdârü’l-âliye bazen de üstâdârü’s-sultân şeklinde isimlendirilen büyük üstâdâr, sultanın huzurunda, yani başkent Kahire’de görev yapan mahdut sayıdaki önde gelen emîrlar arasında yer alırdı.⁴⁰ Bu yüzden Kahire dışındaki Şam, Halep vb. taşra eyaletlerinde merkeze bağlı bir üstâdâr istihdam edilmez, buralardaki üstâdârlar söz konusu bölgeleri idare eden saltanat nâiblerinin⁴¹ şahsî maiyeti içinde bulunurlardı.⁴² Dolayısıyla genel manada üstâdârlık, idarî sistemin bir parçası olmakla birlikte, saray teşkilatı içinde mütalâa edilmelidir.⁴³ Türk Memlûkler dönemi boyunca üstâdârlar, muhtemelen devletin askerî yapısından kaynaklanan sebeplerle daima askerî bürokrasi (ümera) arasından seçilmiş, sarayda ve

³⁷ Bk. Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 199 vd.

³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 402; Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *İkdü’l-cümân fi târihi ehli’z-zamân*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi böl., Arap. Yazm. nr. 2374-2396, 2395, s. 261; Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 206.

³⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 928, 930; Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed İbn Kâdî Şühbe, *Târihu İbn Kâdî Şühbe* (nşr. Adnan Derviş), I-IV, Dimaşk 1977-1997, IV, 14, 15. Bu konuda diğer örnekler için bk. İbn Kâdî Şühbe, *Târihu İbn Kâdî Şühbe*, IV, 416.

⁴⁰ Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 16-20.

⁴¹ Saltanat nâibliği görevi ile ilgili bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 55-56; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 16-18, 24-25, 184, 217, 233, 237-238, 240, 241, V, 453-454; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 215; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 349-362; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, III, 1230-1234.

⁴² Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 188, 219.

⁴³ Bk. Abdülmun‘im Macid, *Nüzum*, II, 15-17; Saîd A. Âşûr, *el-Müctema‘u’l-Mısrî fi ‘asri selâtini’l-Memâlik*, Kahire 1992, s. 84-85; Âdil Zeytûn, *Târihu’l-Memâlik*, Dimaşk, ts., s. 126-127.

sultanın çok yakınında görev yapması sebebiyle üstâdârların güvenilir olmasına çok özen gösterilmiştir.⁴⁴

Türk Memlûkler döneminde üstâdârlar, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un (birinci saltanatı: 693-694/1293-1295, ikinci saltanatı: 698-708/1299-1309, üçüncü saltanatı: 709-741/1309-1341) üçüncü saltanatına kadar olan süreçte devlet idaresinde söz sahibi olan kudretli emîrlerden seçilmiştir. Üstâdârlık müessesesi de devlet teşkilatı içerisindeki seçkin yerini korumuştur. Muhammed b. Kalavun'un iktidara tam anlamıyla hâkim olduğu üçüncü saltanat devresinden Çerkez Memlûkler dönemine kadar geçen yaklaşık yetmiş beş senelik devrede bu müessese gerileme yaşamış, hatta kısa bir süreliğine lağvedilmiştir. Daha sonra yeniden faaliyete geçirildiyse de eski mevkiine ulaşamamıştır. Üstâdârlık müessesesi ve üstâdârların yeniden önem kazanması ve idarede etkin bir rol elde etmesi Çerkez Memlûkler döneminde gerçekleşecektir.

Çerkez Memlûkler Döneminde Üstâdârlık

Türk Memlûkler döneminin özellikle sonlarına doğru yoğunlaşan ve bazı istisnalar dışında Çerkez Memlûkler dönemi boyunca devam eden, çocuk ya da genç yaşta tecrübesiz sultanların tahta çıkmaları, güçlü emîrlerin nüfuz mücadeleleri gibi sebeplere dayanan idarî istikrarsızlık, tabîi olarak müesseselere de yansımıştır. Bahsedilen istikrarsızlık sürecinde, önem sırasının yöneticilere bağlı olarak kolayca değişmesi ve meselâ hâciblikte⁴⁵ olduğu gibi birçok kurumda kadroların genişletilmesi neredeyse müesseselerin karakteristik özelliği hâline gelmiştir. Bu istikrarsızlık ve beraberinde getirdiği devamlı değişiklikler üstâdârlık müessesesini de etkilemiştir.

⁴⁴ Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 159-160, 227

⁴⁵ Memlûkler dönemindeki önemli askerî vazifeler arasında hâciblik de (el-hucûbiyye) yer almaktadır. Bu görevi yürüten "hâcib" sultanla görüşmek isteyenleri huzura çıkarmak, ümera ve askerler arasındaki ihtilafları çözmek gibi vazifeleri üstlenir, saltanat nâibinin bulunmadığı zamanlarda ona vekâlet ederdi. Yüzler emîrlerinden seçilen ve "hâcibü'l-huccâb" denilen iki başhâcib, tabilhâne emîrleri arasından tayin edilen üç de yardımcısı bulunurdu. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 56-57; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 19-20, V, 450; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 219-220; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VII, 185-186; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 354-356; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, I, 388 vd.

Ancak bu etkilenme ilk zamanlarda olumlu yönde olmuş, üstâdârlık Türk Memlûkler döneminin ilk yarısındaki mühim mevkiini Çerkez Memlûkler döneminde yeniden kazanmış hatta daha da etkin hâle gelmiştir.

Üstâdârlık müessesesi ve üstâdârlar adına önemli bir dönüm noktasını teşkil eden bu değişiklik, Çerkez Memlûkler dönemini başlatan el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un sultan memlûkleri (el-memâlikü's-sultâniyye) ve emlâkinin idaresini üstlenen dîvân-ı müfred⁴⁶ isimli müesseseyi ihdas etmesi ve başına üstâdârı getirmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece üstâdârlar daha önceki mühim mevkilerini yeniden kazanmışlar, hatta vezir ve nâzirü'l-hâssın da⁴⁷ emirlerine verilmesi dolayısıyla Abbâsîlerdeki vezirin konumuna yükselmişlerdir.⁴⁸ Ancak Çerkez Memlûkler döneminde hiyerarşik yapının zaman zaman altüst oluşu üstâdârları da etkilemiş, dönemin sonlarına doğru üstâdârlık kudretli bir emîrin uhdesindeki birçok görev arasında, genelde bir nâibe tevdi edilen önemsiz bir vazife hâline gelmiştir. Bu konuyu yeri geldiğinde ele alacağımız için bu noktada üstâdârlığı yeniden eski mevkiine yükselten dîvân-ı müfredin ihdası meselesinden kısaca bahsetmek istiyoruz.

⁴⁶ ed-Dîvânü'l-müfred hakkında geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 453, 457, IV, 14, VI, 215; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 222, 223-224, 395; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 34, 106-107; Igarashi Daisuke, "The Establishment and Development of al-Dîvân al-Mufrad: Its Background and Implications", *Mamlûk Studies Review*, X/1 (2006), s. 117-139; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 385; Tekindağ, *Berkuk*, s. 144-145; Popper, *Egypt*, s. 93, 97-98; Kazım Yaşar Kopruman, "Divan" (Memlûkler), *DİA*, IX (1994), s. 383; H. L. Gottschalk, "Dîwân" (Egypt), *EI²*, II, s. 330.

⁴⁷ Hâs nâzirliği, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ihdas ettiği bir vazife olup, sultana ait arazi ve mallarla ilgilenirdi. Başındaki görevliye hâs nâzırı (nâzırı'l-hâs), idare ettiği divana da hâs divanı (dîvânü'l-hâs) ismi verilmektedir. Bütün devlet görevlilerine verilen hil'atler ve civar memleketlerin sultanlarına gönderilen hediyelerden de hâs nâzırı sorumluydu. Vezâret ortadan kaldırıldığında vezire ait işlerin büyük kısmı hâs nâzırına tevdi edilmiş olup, gerekli yerlere tayin yapma yetkisi de ona verilmiştir. Hâs nâzirliği ile ilgili daha geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 54-55, 60; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 452, IV, 29, 30, 45, VIII, 229, XI, 316-320, 339; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 223, 227; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 107-109; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, III, 1207-1210; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 371; Donald P. Little, "Notes on the Early Nazar al-Khass", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. Thomas Philips-Ulrich Haarmann), Cambridge 1998, s. 240-242.

⁴⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 222; Levanoni, "Ustâdâr", s. 925.

Bu divanın ihdas edilmesiyle alâkalı olarak Memlûk tarihçilerinin çeşitli rivayetleri söz konusudur. Bunlardan İbn Tağriberdî'nin rivayeti diğerlerinden daha açık bir şekilde söz konusu divanın ihdas edildiği zamanı ve bununla ilgili gelişmeleri vermesi bakımından öne çıkar. Tarihçinin rivayetine göre, el-Melikü'z-Zâhir Berkuk büyük oğlunun 797 (1395) yılında vuku bulan vefatının ardından onun iktâmı, satın aldığı memlûklere tahsis etmiş ve bunun için oluşturulan divana da “ed-dîvânü'l-müfred” ismi verilmiştir.⁴⁹ Makrîzî de sultanın oğluna ait iktâm dîvân-ı müfrede dönüştürüldüğünü nakleder.⁵⁰ Memlûkler dönemine dair çalışmaları ile meşhur araştırmacılardan David Ayalon ve P. M. Holt, İbn Tağriberdî'nin verdiği bu yılı esas almışlardır.⁵¹ Ancak bu dönemde yaşamış tarihçilerden İbn Hacer'in (ö. 852/1449), Berkuk'un henüz bir emîr olduğu 782 (1381) senesi hadiselerini naklederken verdiği bir bilgi, bu divanın daha önce kurulduğu intibamı vermektedir. Şöyle ki, İbn Hacer, 3 Zilhicce 782 (28 Şubat 1381) tarihinde Berkuk'un kendisine ait ticaret malları, mülkler vs. için ayrı bir divan teşkil edip buna bir de nâzır tayin ettiğini ve bunu yapan ilk şahsın o olduğunu bildirmektedir.⁵² Makrîzî de söz konusu tarihte Berkuk'un şahsî arazileri ve emlâkine bir nâzır tayin ettiğini belirtmekte, ancak bunun ilk defa yapılan bir şey olduğuna temas etmemektedir. O ayrıca “ed-dîvânü'l-müfred” ifadesini ilk defa Zilkâde 788 (Kasım-Aralık 1386) tarihinde zikretmekte ve bu tarihte sultanın ihdas ettiği söz konusu divana bir nâzır tayin ettiğinden bahsetmektedir.⁵³ Bu bilgiler Berkuk'un emîrliği günlerinde söz konusu divanın teşkili için ilk adımları attığını, ancak divanın oğlunun vefatından sonra, İbn Tağriberdî'nin belirttiği yılda meşhur olduğunu gösterir mahiyettedir.⁵⁴

⁴⁹ *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 145-146.

⁵⁰ *es-Sülûk*, III/2, 846.

⁵¹ Ayalon, “The System of Payment”, s. 280; P. M. Holt, “Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı” (çev. Samira Kortantamer), *Belleten*, LII/202 (Ankara 1988), s. 244.

⁵² *İnbâü'l-ğumr*, I, 219.

⁵³ *es-Sülûk*, III/1, 402, III/2, 553.

⁵⁴ Igarashi Daisuke bu divanın ihdasıyla alâkalı rivayetleri tahlil etmekte ve araştırmacılar tarafından farklı tarihlerin tercih edilmesi üzerine çeşitli tartışmalar yapmaktadır (“al-Dîvân al-Mufrad”, s. 124 vd.).

Üzerinde durulması gereken esas konu müfred divanının ne zaman ortaya çıktığından ziyade bu divanın görev sahası ve hangi görevlinin uhdesine verildiği meselesi olmalıdır. Zira bu konudaki tasarruflar üstâdârlık müessesesi ve üstâdârın önemini artırmıştır. Askerî bir yapıya sahip olan Memlûk Devleti'nde ordunun en önemli unsurunu oluşturan sultan memlûkleri⁵⁵ artık maaş ve diğer ihtiyaçlarının temini hususunda vezire değil, müfred divanının başına geçirilen üstâdâra başvuracaklardır. Nitekim Makrîzî, Berkuk'un sultanlıktan önce elde ettiği iktân idaresini sultan olduktan sonra bu divana verdiğini, söz konusu divana bazı görevliler tayin ettiğini ve başlarında da üstâdâr olduğunu kaydetmektedir. Berkuk'un yeni satın aldığı memlûklerin aylıkları için Mısır'daki muhtelif bölgelerden birçok yerin gelirlerini bu divana tahsis ettiğini, böylece söz konusu divanı idare eden üstâdârın ehemmiyetinin arttığını, buna mukabil vezirin önemini kaybettiğini bildirmektedir.⁵⁶

Memlûk malî sisteminin idaresi dikkate alındığında bu yeni görevlendirmenin üstâdâra ne kadar önemli yetkiler verdiğini daha iyi anlaşılabilir. Memlûk Devleti'nde, malî sistemin başında, birçok yardımcısıyla birlikte vezir bulunuyordu.⁵⁷ Önceleri vezir genel anlamda bütün devlet gelirlerini kontrol edip bunları beytûlmâle sevk ediyor, sultana ait arazi ve malların idaresini de üstleniyordu. Ancak el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun hâs arazilerinin gelirleriyle ilgilenmek üzere hâs nezâretini ihdas ederek başına nâzıru'l-hâssı getirdi. Malî yapıda önemli bir yer işgal eden bu mallarla ilgilenmek üzere yeni bir müessesenin teşkili hem veziri idarî hiyerarşide daha alt bir konuma indirmiş hem de finansal sisteme hâs divanı (divânü'l-hâs) adıyla yeni ve önemli bir büronun ilâve edilmesi sonucunu doğurmuştu. Artık,

⁵⁵ Bk. Ayalon, "Studies...-I", *BSOAS*, XV (1953), s. 204-205; Yiğit, *İslâm Tarihi: Memlûkler*, s. 208, 211-212.

⁵⁶ *el-Hıtat*, II, 223.

⁵⁷ Bk. Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", s. 244.

gelirlerin kontrolü ve gerekli yerlere dağıtılması şeklinde özetlenebilecek olan malî sistemde iki başlı bir yapı söz konusuydu.⁵⁸

Başat role genellikle nâzıru'l-hâssın sahip olduğu bu ikili yapı Çerkez Memlûkler dönemine kadar devam etti. Bu dönemin henüz başında Sultan Berkuk'un müfred divanını ihdas etmesi bu ikili yapıyı ortadan kaldırdı ve hem vezirin hem de nâzıru'l-hâssın söz konusu divanın başına getirilen üstâdâra tâbî olması sonucunu doğurdu. Nitekim bu divan ihdas edildikten sonraki dönemin vezirlerinden Sa'deddin Nasrullah b. el-Bakarî (ö. 799/1397)⁵⁹ kendi zamanında vezirin et, odun ve yiyecek maddeleri satın alan sıradan bir görevli, nâzıru'l-hâssın ise ipek, yün, kürk vb. malzemeleri temin eden bir gulam olduğunu söylemekte, onun sözlerini nakleden Makrîzî de bu tespitleri doğrulamaktadır. Makrîzî ayrıca, müfred divanının teşkilinden sonraki süreçte vezirlik görevinin ancak üstâdârlık göreviyle birlikte üstlenildiğinde ehemmiyet kazandığını ilâve eder.⁶⁰ Igarashi Daisuke'nin Türk ve Çerkez Memlûkler dönemleri arasında devlet mekanizmasının işleyişi bakımından en açık farklılığın müfred divanı olduğu şeklindeki tespiti⁶¹ abartılı bir değerlendirme değildir. Zira bu divanın ihdası ve başına üstâdârın getirilmesinden sonra, vezâret ve hâs divanlarının kontrol ve bunlara nezâret etmek üzere müşîrlük⁶² uygulaması getirilmiş, Çerkez

⁵⁸ Memlûk Devleti'nin malî sistemi ve idaresiyle ilgili geniş bilgi için bk. Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt (A. H. 564-741/A. D. 1169-1341)*, London 1972, s. 133 vd.

⁵⁹ Vezir Sa'deddin Nasrullah b. el-Bakarî hakkında bk. Nasıruddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali b. el-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbni'l-Furât*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, VIII (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1939, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1936, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1938, IX/2, 478; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 885; a.mlf., *el-Hitat*, II, 65-66; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 646-647; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 543; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 160.

⁶⁰ *el-Hitat*, II, 223.

⁶¹ "al-Dîvân al-Mufrad", s. 118.

⁶² Kalkaşendî, müşîr veya müşîrü'd-devleyi, vezir veya onun konumunda bulunanların aldıkları unvanlardan birisi olarak tarif eder (*Subhu'l-a'sâ*, VI, 70). Uygulamadan anlaşıldığına göre muhtemelen bu görevli vezâret ve hâs divanlarının kontrolörü konumunda olmalıdır. Özellikle Çerkez Memlûkler döneminde bu göreve üstâdâr tayin edilmiştir. Müşîr veya müşîrü'd-devle hakkında bilgi için bk.

Memlûkler döneminin ilk zamanlarında genellikle bu göreve üstâdârlar tayin edilmiştir. Bu konudaki örneklerle geçmeden önce müfred divanının ihdasına yol açan gelişmelere işaret etmek gerekir.

Müfred divanının ihdasını getiren süreç, Memlûk Devleti'nin en kudretli sultanlarından el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ölümüyle birlikte başlamıştır. Bu kudretli sultanın vefatının ardından onun sağladığı istikrar ortamı bozulmuş, küçük ya da genç yaşta tahta çıkan oğulları idareye hâkim olamadıklarından, yönetim büyük emîrlerin ellerine geçmiştir. Bu emîrler arasındaki nüfuz ve güç mücadelesi, devleti çeşitli sosyal ve ekonomik problemlerle yüz yüze getirmiştir.⁶³ Kısa bazı dönemler istisna tutulursa, yarım asra yakın devam eden bu istikrarsızlık ve nüfuz mücadeleleri sürecinin neticesinde, çok ince bir siyaset güden Berkuk önemli bir başarı elde ederek devletin başına geçmiş ve Çerkez Memlûkler dönemini başlatmıştır.⁶⁴

Bu çetin mücadele döneminde zayıflayan devletin idarî ve malî yapısının yeniden düzenlenmesi yeni sultan Berkuk'un önündeki ilk ve en önemli mesele olmuştu. Evvel emirde yapılması gereken malî yapının düzeltilmesiydi. Gereksiz harcamalar, birçok kişiye maaş bağlanması, bu mücadelelerde desteği büyük önem taşıyan sultan memlûklerine yapılan ödemeler, devletin en önemli gelir kaynağı olan iktâ arazilerinin ihmal edilmesi, bu sırada yaşanan büyük kıtlık felaketleri gibi nedenlerle hazine neredeyse iflas etmişti. Berkuk ilk olarak emîrliği sırasında şahsî divanına nezâret eden Kâtibü Arlân (Arnân) diye meşhur Şemseddin İbrahim b. Abdullah el-Kıptî'yi (ö. 789/1387)⁶⁵ devletin malî yapısını düzeltmek ve hazine

---

Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, II, 153; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 396; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, III, 1097-1104; Popper, *Egypt*, s. 96.

⁶³ Bk. Ayaz, "Memlûk Sultanlarından Seyfeddin Ebûbekir ve Alaeddin Küçük Dönemlerinde (741-742/1341) Büyük Emîrler Arasındaki Mücadeleler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, IX/27 (2007), s. 251 vd.; Irwin, *The Middle East*, s. 125.

⁶⁴ İktidarın Türklerden Çerkezlerle geçmesi ve Berkuk'un tahta çıkmasıyla ilgili bk. Tekindağ, *Berkuk*, s. 44 vd.

⁶⁵ Kâtibü Arlân diye meşhur Vezir Şemseddin İbrahim b. Abdullah el-Kıptî'nin hayatı hakkında bk. Sârimüddin İbrahim İbn Dokmak, *el-Cevheru's-semîn fî şiyerî'l-hulefâ ve'l-mülûk ve's-selâtîn* (nşr. Saîd A. Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), Mekke 1982, s. 463; Makrîzî, *Dürerü'l-'ukûdi'l-ferîde fî terâcimi a'yâni'l-müfîde* (nşr.

yönetimini tek elde toplamak amacıyla tam yetkili olarak vezirlik görevine tayin etti (17 Muharrem 785/22 Mart 1383). Bu görevde çok başarılı olan Kâtibü Arlân, vefat ettiğinde geride düzgün işleyen bir malî yapı ve dolu bir hazine bıraktı.⁶⁶

Berkuk bozulan malî yapıya yaptığı bu müdahaleden sonra, yine hazineyi zorlayan gelir getiren arazilerin ümera ve sultan yakınlarına satılması ve bunların daha sonra vakfa çevrilerek gelirlerinin belirli yerlere ve ailelere tahsis edilmesi meselesine el attı. Onun henüz atabek iken gündeme getirdiği bu mesele çeşitli tartışmalara neden oldu. Ancak bazı devlet arazilerinin yeniden hazineye kazandırılması gibi kısmî bir başarı da elde edildi.⁶⁷ Berkuk'un bu çabaları bir iç isyan neticesinde kısa süreliğine de olsa tahttan uzaklaştırılması nedeniyle akamete uğradı. 791-792 (1389-1390) arasında yaklaşık bir sene tahttan uzak kalan Berkuk,⁶⁸ tekrar iktidara geldiğinde siyasî istikrarı sağlayarak kendi iktidarını sağlamlaştırmak ve malî idareyi bir bütün hâline getirmek gayeleriyle müfred divanını teşkil etti.⁶⁹

Müfred divanının ihdasıyla bu iki amaç arasındaki ilişkiyi biraz daha açmak gerekir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi askerî bir yapıya sahip olan Memlûklerde bu yapının esas gücünü sultan memlûkleri oluşturuyordu. Bu gücü kontrol altında tutabilmek için bunların maaş vb. ödemelerinin düzenli olması önem arz ediyordu. Bahsi geçen nüfuz mücadeleleri sürecinde malî yapı zayıflamış, o sıralarda sultan memlûklerinin maaşlarını ödemekle görevli olan vezâret divanı bu işlevini düzenli olarak yerine getiremez hâle gelmişti. Bu durumun farkında olan Berkuk sultan olmadan önce elde ettiği iktâm idaresini sultan olduktan sonra müfred divanına vermiş, söz konusu divana bazı görevliler tayin ederek başlarına da üstâdârı getirmişti. Berkuk

---

Adnan Derviş-Muhammed el-Mısrî), I-II, Dımaşk 1995, I, 122-125; İbn Kâdî Şühbe, *Târihu İbn Kâdî Şühbe*, I, 224-225; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 338-339; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi* (nşr. Muhammed M. Emin-Nebîl Muhammed Abdülaziz), I-XII, Kahire 1984-2006, I, 74-76.

⁶⁶ Daisuke, "al-Dîvân al-Mufrad", s. 119-121; Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik 1250-1517*, İstanbul 2009, s. 101.

⁶⁷ Daisuke, "al-Dîvân al-Mufrad", s. 121 vd.

⁶⁸ Bk. Tekindağ, *Berkuk*, s. 57-69; Yiğit, *İslâm Tarihi: Memlûkler*, s. 101-102.

⁶⁹ Daisuke, "al-Dîvân al-Mufrad", s. 124.

yeni satın aldığı memlûklerin aylıkları için Mısır'daki muhtelif bölgelerden birçok yerin gelirlerini de bu divana tahsis etmişti.⁷⁰ Böylece iktidarı elde tutmanın en önemli şartı olan sultan memlûklerinin hoşnut edilmesi yerine getirilmiş oluyordu. Ne var ki, zamanla bu uygulama da aylıkların düzenli ödenmesi için yeterli olmayacak, üstâdârlık da vezirlik gibi üstlenilmesi tehlikeli bir görev hâline gelecektir.

İkinci amaç olan malî idareyi bir bütün hâline getirmek ise müfred divanının başında bulunan ve çok önemli bir konum kazanan üstâdârların müşîr sıfatıyla, diğer önemli malî divanlar olan vezâret ve hâs divanlarıyla bunların başındaki vezir ve nâzîrî'l-hâssın âmîri olmasıyla temin edilmiştir. Böylece devletin malî yönetiminde ehemmiyet arz eden üç önemli divan olan müfred, vezâret ve hâs divanları tek elden koordine edilecektir. Her ne kadar müşîrlik uygulaması Türk Memlûkler döneminden beri biliniyorsa da⁷¹ bunun daha işlevsel hâle gelmesi ve devamlılık kazanması müfred divanının ihdasından sonra gerçekleşmiştir. Ancak bu noktada müşîrliğin üstâdârlara has bir görev olmadığını, bu vazifeye bazen başka görevlilerin de tayin edildiğini belirtmemiz lâzımdır.

Berkuk'un bahsedilen iki amaç doğrultusunda teşkil ettiği müfred divanı, başındaki üstâdârın yeniden önemli bir mevki kazanmasını sağlamıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi sultanın en yakınları arasında bulunan üstâdâr, müfred divanının başına geçince iktidarın en önemli dayanağı olan sultan memlûklerinin maaşlarını ve diğer ihtiyaçlarını temin etmek gibi önemli ve önemli olduğu kadar da tehlikeli bir vazifeyi uhdesine almış oluyordu. Böylece hem malî yönetimde kritik bir konuma sahip oluyor hem de idarî yapıda sözü geçen bir görevli hâline geliyordu. Bu önemli görev ve beraberinde getirdiği imtiyazlar çok güçlü ve mutlak yetkilere sahip üstâdârların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu güçlü üstâdârlar ve faaliyetleriyle ilgili örneklerle geçmeden önce onların diğer malî divanlar üzerinde nüfuz sahibi olmalarını sağlayan müşîrlik yapılarıyla alakalı birkaç örneğe temas etmek gerekir.

⁷⁰ Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, II, 223.

⁷¹ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 388; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII (nşr. Fehim M. Şeltût-Abdülaziz el-Ehvânî-Saîd A. Âşûr), Kahire 1998, s. 120; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 27; Ayaz, *Vezirlik*, s. 63-64.

Bunlardan ilki Kâtibü Arlân'ın ardından vezirlik görevine tayin edilen ve Kâtibü Seydî diye tanınan Alemüddin Abdülvehhab b. el-Kıssîs'in (ö. 790/1388)⁷² zamanında (789-790/1387-1388) gerçekleşmiştir. Onun vezirliğe tayininin üzerinden fazla geçmeden dönemin üstâdârı, müşîr sıfatıyla hem vezâret hem de nezâretü'l-hâsla ilgilenmek üzere görevlendirilmiş, vezir ve nâzırü'l-hâssa onun talimatlarına göre hareket etmeleri emredilmişti.⁷³ Kâtibü Seydî'den bir süre sonra hem vezirlik hem de nezâretü'l-hâs görevlerine tayin edilmiş olan Muvaffakuddin Ebü'l-Ferec de (ö. 796/1394)⁷⁴ müşîr olarak atanan üstâdârın riyasetinde çalışmıştır.⁷⁵ Üstâdârın müşîr olarak tayin edilmesiyle ilgili olarak bir başka örnek de Taceddin b. Nikola el-Ermenî'nin (ö. 808/1405)⁷⁶ ikinci vezirliği sırasında yaşanmıştır (Şevval 805/Mayıs 1403).⁷⁷ Yine Takıyyüddin Abdülvehhab b. Abdullah b. Musa b. Ebû Şakir'in (ö. 819/1416)⁷⁸ vezirliği döneminde üstâdârın müşîr olarak tayin edilmesi de (4 Cemâziyelâhir 819/30 Temmuz 1416)⁷⁹ bu örnekler arasında zikredilmelidir.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi sultan memlûklerinin maaşını ödemekle yükümlü müfred divanına başkanlık etmenin beraberinde getirdiği imtiyazlar ilk

⁷² Vezir Kâtibü Seydî Alemüddin Abdülvehhab b. el-Kıssîs hakkında bk. İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/1, 44; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 587; a.mlf., *el-Hutat*, II, 42; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 359; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 316; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, VII, 401.

⁷³ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/1, 30; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 580; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 349.

⁷⁴ Vezir Muvaffakuddin Ebü'l-Ferec hakkında bk. İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/2, 390; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 820; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 528-529; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 485; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 139.

⁷⁵ Bk. İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/1, 203; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 708; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 395.

⁷⁶ Taceddin Abdürrezzak b. Ebü'l-Ferec b. Nikola el-Ermenî hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 26; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 159-160; Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi'*, XI, 128.

⁷⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1104; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 233.

⁷⁸ Vezir Takıyyüddin Abdülvehhab b. Abdullah b. Musa b. Ebû Şakir hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 378; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 110-111; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 144; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, VII, 383-384; Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi'*, IV, 249, V, 102-103.

⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 359; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 92.

zamanlarda çok güçlü ve mutlak yetkilere sahip üstâdârların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bunlar arasında Sultan Berkuk'un meşhur üstâdârı Cemaleddin Mahmud b. Ali (ö. 799/1397) öncelikle zikredilmelidir.⁸⁰ Hayatından bahseden Memlük tarihçileri, onun sultan nezdindeki itibarı, özellikle üstâdârlığa tayin edildikten sonra elde ettiği nüfuzu, bunların neticesinde elde ettiği büyük serveti ve sonuçta uğradığı feci akıbeti tafsilatlı bir şekilde anlatırlar. Bunlardan İbn Hacer'in naklettikleri, bizim tespitlerimizi teyit etmesi bakımından dikkat çekicidir. Tarihçi, önceleri sıradan bir devlet görevlisi olan Cemaleddin Mahmud b. Ali'nin üstâdârlığa tayin edilmesinden sonra yaşadığı değişime işaret etmektedir. Onun üstâdârlığa tayin edildiği esnada ve ilk zamanlarda işini çok iyi yapan, zeki ve mahir bir kişi olduğunu söyleyen İbn Hacer, muhtemelen elindeki muazzam güç nedeniyle, devlet adamlarının gösterdiği rağbet ve karşısındaki teslimiyetçi tavırları sonucunda değiştiğinden ve bu feci akıbeti duçar olduğundan bahseder.⁸¹ Makrîzî de, onun müşîr tayin edildikten sonra sultanî divanlar olarak tabir olunan müfred, vezâret ve hâs divanlarını yönetmeye başladığını, böylece büyük bir itibar ve nüfuza sahip olduğunu nakletmektedir.⁸² Yine Memlük tarihçilerinden Hafîb el-Cevherî de (ö. 900/1495) Cemaleddin Mahmud b. Ali'nin üstâdârlığa tayin edilmesinden sonra değiştiğini söyleyerek elde ettiği büyük gücün ona sağladığı imkânlarla işaret eder. Tarihçi, onun üstâdâr olduktan sonra Mısır ve Şam'daki bütün ticarete el attığını, nüfuzu sayesinde her yerde tanınan ve kendisinden korkulan bir insan olduğunu ifade etmektedir.⁸³

⁸⁰ Emîr Cemaleddin Mahmud b. Ali b. Asfarra Aynüh hakkında bk. İbnü'l-Furât, *Târihu İbni'l-Furât*, IX/2, 477; Şihabeddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hiccî, *Târihu İbn Hiccî* (nşr. Ebû Yahya Abdullah el-Kenderî), I-II, Beyrut 2003, I, 227-228; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 395-397; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 522; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 159-160; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, XI, 213-214.

⁸¹ Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 522.

⁸² *el-Hitat*, II, 395.

⁸³ *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fi tevârihi'z-zamân* (nşr. Hasan Habeşî), I-IV, Kahire 1970-1994, I, 455.

Bu güçlü ve aşırı yetkilerle donatılmış üstâdârlardan biri de Yelboğa es-Sâlimî'dir (ö. 811/1408).⁸⁴ Hayatından bahseden Memlûk tarihçileri, zikri geçen üstâdâr Cemaleddin Mahmud b. Ali'nin aksine genellikle onu öven ifadeler kullanmaktadır. Birçok haksız vergiyi kaldırması, şarap üretimine mani olmaya çalışması gibi uygulamalarının yanı sıra, dindar bir hayat sürmesi, ilme ve ulemaya düşkün olması gibi vasıflarından sitayişle bahsederler. Ancak bu güzel özelliklerinin yanında bazı kötülükler yaptığına da işaret ederek iyi amellerine seyyiat da karıştırdığı şeklinde onu itham etmekten geri durmazlar. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz husus, Yelboğa es-Sâlimî hakkında karışık duygulara sahip oldukları anlaşılan tarihçilerin onun özellikle üstâdâr olduktan sonraki nüfuzuyla alâkalı naklettikleri bilgilerdir. Bu tarihçiler Sultan Berkuk'un ölmeden önce Yelboğa es-Sâlimî'yi vasî tayin ettiğini, sultanın vefatının ardından genç yaştaki oğlu el-Melikü'n-Nâsır Ferec'e (birinci saltanatı: 801-808/1399-1405, ikinci saltanatı: 809-815/1405-1412) biat merasimini onun yönettiğini, sultan adına idareyi üstlenen atabekle iyi ilişkileri neticesinde üstâdâr olarak tayin edildiğini bildirmektedirler.⁸⁵ Kariyerinin bu safhasından sonra nüfuzu iyice artan Yelboğa es-Sâlimî şer'î davalara dahi müdâhil olup hüküm vermeye başlamış, tepkilerin artmasıyla bundan vazgeçmişti. Sultanın hezimetle döndüğü bir seferin ardından kayıpları telafi etmek için giriştiği faaliyetlerde büyük-küçük ayırt etmeden bütün görevlilere ağır malî külfetler yüklemişti.⁸⁶ Bu nevi icraatları, neticede tutuklanması ve hapiste öldürülmesiyle sonuçlanan Yelboğa es-Sâlimî, söz konusu faaliyetlerinde şüphesiz üstâdâr olmasından sonra elde ettiği güç ve nüfuzla güvenmiştir.

Yelboğa es-Sâlimî'nin hapiste öldürülmesinden sorumlu tutulan Cemaleddin Yusuf el-Becâsî (ö. 812/1409)⁸⁷ güçlü üstâdârların en önde gelen örneği olarak dikkati

⁸⁴ Yelboğa es-Sâlimî hakkında bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 291-293; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 417-419; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 174-178.

⁸⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 292; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 418; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 175.

⁸⁶ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 292; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 418; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 176.

⁸⁷ Emîr Cemaleddin Yusuf el-Becâsî el-Bîrî hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 113-114, 129; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 445-448; a.mlf., *Zeylü'd-Düveri'l-*

çekmektedir. Biyografisiyle ilgili sayfalarca bilgi veren Memlûk kaynakları incelendiğinde bir sultanın hayatından bahsedildiği zannına kapılmamak mümkün değildir. Nitekim İbn Hacer, onun elde edemediğinin sadece sultanlık olduğunu, kendisini “el-Melik” unvanıyla övenlere de ses çıkarmadığını söylerken⁸⁸ zımnen onun bir sultan gibi telakki edildiğine işaret ediyor olmalıdır. Makrîzî de üstâdârlığın büyük önem kazanmasıyla ilgili bilgiler verirken, bunun özellikle Cemaleddin Yusuf el-Becâsî'nin bu göreve tayiniyle daha da belirginleştiğine vurgu yapmaktadır.⁸⁹

Cemaleddin Yusuf el-Becâsî'nin üstâdâr olduktan sonra elde ettiği sınırsız güç ve yetki konusunda bütün tarihçiler ittifak etmiştir. Aynı tarihçiler onun hakkında çok ağır ifadeler kullanmakta, özellikle İbn Tağriberdî, bir süre babasının yanında da hizmet görmüş olması hasebiyle iyi tanıdığı Cemaleddin Yusuf el-Becâsî'yi yerden yere vurmakta, Mısır'daki birçok tarım arazisinin harap olması ve sayısız kötülüklerin ihdas edilmesinin baş sorumlusu olarak onu ilan etmektedir. İbn Tağriberdî, Cemaleddin Yusuf el-Becâsî'nin önceleri zorla vezir tayin edilmek istendiğini, ancak onun bunu reddederek üstâdârlık görevini talep ettiğini, bu talebi yerine getirildikten sonra da bir süre Müşîr Yelboğa es-Sâlimî'nin gözetimi altında vazifesini sürdürdüğünü söylemektedir. Tarihçi, onun Yelboğa es-Sâlimî'yi devreden çıkardıktan sonra istediği gibi hareket etmeye başladığını da ilâve etmektedir.⁹⁰ Şüphesiz onun bu geniş nüfuzunu sadece sultan memlûklerinin ihtiyaçlarıyla ilgilenen bir divanın başında bulunmasına bağlamak mümkün değildir. Zira o birçok önemli görevi de üstlenmişti. Üstâdârlık görevini yürütürken aynı zamanda hem vezirlik hem de nezâretü'l-hâs vazifelerine tayin edildi (7 Şaban 809/17 Ocak 1407).⁹¹ Bunların yanı sıra, Sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in güvendiği birkaç emîrden biri olması onun nüfuzunu daha da artıran bir etkendi. Nitekim sultan, babasının memlûklerinin isyan çıkaracağı haberini alınca, durumu o ve bir başka görevliyle müzakere etmiş ve buna göre birtakım tedbirler

---

kâmine (nşr. Ahmed Ferid el-Mezîdî), Beyrut 1998, s. 142; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 189-197; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 294-297

⁸⁸ *İnbâü'l-ğumr*, II, 447. Krş. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 129.

⁸⁹ *el-Hutat*, II, 222.

⁹⁰ *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 190.

⁹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 39; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 58.

almıştı. Ancak Cemaleddin Yusuf el-Becâsî bu güvene karşılık sultanı tuzağa düşürmeye kalkmıştı. Sonunda sultan da bundan haberdar olmuş, onu ve adamlarını tutuklatarak mallarını müsadere ettirmişti (9 Cemaziyelevvel 812/19 Eylül 1409).⁹²

Buraya kadar örneklerini sunduğumuz bu güçlü ve geniş yetkilere sahip üstâdârların Sultan Berkuk'un müfred divanını ihdas etmesi ve yönetimini üstâdârlara vermesinden sonra ortaya çıkması tesadüf olmamalıdır. Ancak bu güç ve nüfuzu sadece bu son görevlendirmeye bağlamak doğru değildir. Bunların yanı sıra bahsi geçen üstâdârların sultanlarla çok yakın ilişkileri, büyük maddî imkânları gibi bazı etkenlerin de bu hususta önemli rol oynadığı ifade edilmelidir. Zira yeri geldikçe işaret ettiğimiz gibi Memlûk Devleti'nde müesseseler sultanlara veya başındaki görevlinin sultanla münasebetlerine göre bir önem kazanabiliyordu. Meselâ devâdârlık görevi önceleri hiçbir ehemmiyet taşımazken zamanla önem kazanmaya başlamış ve Çerkez Memlûkler döneminde devlet yönetiminin sultandan sonraki mansıbı olan saltanat nâibliğinin yerini almıştır. Şüphesiz bunda başındaki emîrlerin sultanla yakınlıkları ve etkinlikleri rol oynamıştır. Konumuzla ilgisi bakımından Çerkez Memlûkler döneminin büyük emîrlerinden Devâdâr Yeşbek eş-Şâbânî'nin (ö. 810/1407)⁹³ durumu buna uygun bir örnektir. Lalası olmasından dolayı Sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in en yakınları arasında yer alan bu emîr, kendisinin müdahalesiyle Ferec'in reşîd kabul edilmesinden sonra devâdârlığa tayin edilmiş ve hiyerarşide çok daha üstte bulunan saltanat nâibi konumundaki atabeki dahi devre dışı bırakarak idareye hâkim olmuştur.⁹⁴ Daha da önemlisi, üstâdârın da aralarında bulunduğu birçok devlet görevlisi haftanın dört günü makamına gidip onun talimatlarına göre hareket etmek zorunda kalmışlardır. Büyük emîrlerden bir başkasının müdahalesi ile buna son verilmişse de, daha sonra Yeşbek ve beraberinde başka bir emîr müşîr olarak tayin edilmişler, böylece Emîr Yeşbek tekrar

⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 95, 96, 100, 108-109; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIII, 78-79, 83, 90-91; ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 431.

⁹³ Emîr Yeşbek hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 56, 57, 59-60; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 381-383; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIII, 67, 170; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 119-122; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 278-279.

⁹⁴ Bk. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 119-120.

eski konumuna dönmüştür.⁹⁵ Yeşbek'in üstâdârlık da dâhil birçok görevlinin âmiri konumunda bulunduğu dönemde daha önce güçlü üstâdârlar arasında zikrettiğimiz Yelboğa es-Sâlimî'nin bu vazifeyi yürütüyor olması⁹⁶ bahsettiğimiz gibi sultana yakınlıkla izah edilebilir. Dolayısıyla bahsi geçen nüfuz sahibi üstâdârlar bu konumlarını bir yönüyle sultan nezdindeki itibarlarına borçludurlar. Diğer taraftan Yeşbek örneğinde olduğu gibi sultana daha yakın bir emîrin bulunması durumunda bu üstâdârlar mevkiye ikinci plâna düşmektedirler.

Üstâdârlara büyük güç ve nüfuz getiren etkenlerden biri olarak ifade ettiğimiz geniş maddî imkânlar meselesi de burada ele alınması gereken konulardandır. Ekonominin tarıma dayalı olduğu Memlük Devleti'nde gelir getiren arazilerin temel üç malî divana tahsisinde aslan payını müfred divanının alması,⁹⁷ bu divanın başındaki üstâdâra çok geniş imkânlar sunuyordu. Daisuke'nin de ifade ettiği gibi, müfred divanının yönetimi kendilerine verildikten sonra iş başına gelen üstâdârlar Sultan Ferec döneminden itibaren ilâve görev olarak el-Vechûlbahrî (Kuzey Kahire) nâibliğine, Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'dan (824-841/1422-1438) itibaren de el-Vechûlkıblî (Saîd/Güney Kahire) nâibliğine tayin edilmeye başladılar. Söz konusu üstâdârlar her iki bölgedeki vali ve kâşif gibi mahallî görevlileri tayin ve azil yetkisine de sahiptiler.⁹⁸

Daha önce işaret ettiğimiz ve Ayalon'un da tespit ettiği gibi, söz konusu güç ve imtiyazlara rağmen üstâdârlık, sultan memlüklerinin maaşı genellikle geciktiği ve tam olarak ödenemediğinden aynı zamanda üstlenilmesi tehlikeli bir vazife hâline de gelmiştir.⁹⁹ Çerkez Memlükler döneminde sıkça rastlanan idarî istikrarsızlıklar, gereksiz

⁹⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1020, 1053.

⁹⁶ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 292.

⁹⁷ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 223; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 34, 106-107; Daisuke, "al-Dîvân al-Mufrad", s. 128. Şerefüddin Yahya b. Şakir İbnü'l-Cîân'ın (ö. 885/1480) *et-Tuhfetü's-seniyye* ve Sârimüddin İbn Dokmak'ın (ö. 809/1407) *el-İntisâr* adlı eserlerinde müfred divanına tahsis edilen bölgeleri tespit etmek mümkündür. Bk. İbnü'l-Cîân, *Kitâbü't-Tuhfeti's-seniyye bi-esmâi'l-bilâdi'l-Mısıriyye* (nşr. Bernhard Moritz), Frankfurt 1992; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr li-vâsıtati 'ikdi'l-emsâr* (nşr. Carl Vollers), IV-V, Frankfurt 1992.

⁹⁸ Daisuke, "al-Dîvân al-Mufrad", s. 129.

⁹⁹ Bk. Ayalon, "The System of Payment", s. 284.

harcamalar ve belki de Becâsî'nin kötü yönetimi nedeniyle üstâdârlık divanına gelir getiren birçok arazinin harap olması gibi nedenlerle sultan memlûklerinin maaşlarının ödenmesinde sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Böyle durumlarda sultanlar genellikle üstâdârları cezalandırma yoluna gidiyorlardı. İktidarın hem en güçlü dayanağı hem de istikrarsızlık kaynağı olmak gibi birbirine zıt hususiyetleri bünyesinde barındıran sultan memlûkleri de maaş ödemelerinde aksama olunca ilk hedef olarak bununla görevli olan üstâdârları seçiyorlardı. Sultan Berkuk ve Ferec dönemlerinden sonra üstâdârların sultan memlûkleri tarafından saldırıya uğramaları neredeyse sıradan bir hadise hâline dönüşmüştür.¹⁰⁰ Dolayısıyla üstâdârlık vazifesi ihtişamlı dönemini geride bırakmış, bahsettiğimiz sebeplerle bu görevi üstlenmek tehlikeli hâle gelmiştir. Hatta bazı durumlarda sultanın bu göreve tayin etmek istediği kimseler görev almamak için çeşitli bahaneler ileri sürüyorlar, bir başkasını tayin ettirmek için neredeyse yalvarıyorlardı. Üstâdârlık görevinde bulunanlar ise her fırsatta istifa etmek için büyük gayret sarf ediyorlardı.¹⁰¹

Üstâdârlık müessesesinde Çerkez Memlûkler döneminin henüz ilk yarısında başlayan bu gerileme, zamanla daha da artmıştır. Hatta güçlü emîrlerden Devâdâr Emîr Yeşbek min Mehdî (ö. 885/1480)¹⁰² uhdesindeki birçok vazifenin yanı sıra üstâdârlığa da tayin edilince bu görevi nâiblerine tevdi etmiştir.¹⁰³ Yeşbek'in, uzunca bir süre

¹⁰⁰ Bk. Ayalon, "The System of Payment", s. 284 vd. Üstâdârların sultanlar tarafından cezalandırılmaları veya sultan memlûklerinin saldırısına maruz kalmaları hususunda kaynaklarda pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Bazı örnekler için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 644-645, 662, 693, 834, 865; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 308-309, 436, 471; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 258, 264, 277, 346, 356; ayrıca bk. Ayalon, "The System of Payment", s. 284 dn. 6, 7.

¹⁰¹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 914; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 42-43, 77.

¹⁰² Emîr Yeşbek min Mehdî hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 272-274; Zeyneddin Abdülbasit b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî el-Malatî, *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel* (nşr. Ömer A. Tedmürî), I-IX, Beyrut 2002, VII, 271, 274; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 170-171, 172-174, 177; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Tolun, *Müfâkehetü'l-hullân fi havâdisi'z-zamân* (nşr. Halil el-Mansur), Beyrut 1998, s. 26.

¹⁰³ Bk. Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-'asr* (nşr. Hasan Habeşî), Kahire 1970, s. 56, 216, 319, 470; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 28-29, 82.

nâibleri vasıtasıyla yürütmesinden anlaşılacağı üzere, pek de ehemmiyet vermediği bu görevden kaybettiği paralar yüzünden istifa ettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁴ Dolayısıyla bu dönemde üstâdârlık büyük emîrlerin nâibleri vasıtasıyla idare ettikleri, uhdelerindeki birçok görevin yanında sıradan bir müessese hâline dönüşmüştür.

Çerkez Memlükler döneminin ikinci yarısında Yeşbek min Mehdî örneğinde görüldüğü üzere, daha da gerileyen üstâdârlık bu emîrin istifasının ardından bir başka safhaya geçmiş, daha önce de bazı örnekleri bulunmakla birlikte, bu safhada fiilen vezirlikle beraber yürütülen bir vazife olmuştur. Nitekim Çerkez Memlükler döneminin sonuna kadar bu vazifeye tayin edilenler büyük ekseriyetle aynı zamanda vezirlik görevine de atanmışlardır. Muhtemelen müessesenin elindeki imkânlar çok azaldığı ve sultan memlüklerinin tasallutu da arttığı için bahsi geçen bu iki vazifeye, bir kısmı daha sonra sultan olan güç sahibi büyük emîrler getirilmiştir.¹⁰⁵

Memlük Devleti, Osmanlılarla yapılan Mercidâbık¹⁰⁶ ve Ridaniye¹⁰⁷ Savaşları neticesinde tarih sahnesinden çekilmiş, ancak Mısır'daki memlük ümerası ve memlük grupları uzunca bir süre daha mevcudiyetini hatta zaman zaman hâkimiyetini sürdürmüştür. Osmanlılar eyalet hâline getirdikleri Mısır'da yaptıkları idarî yenilikler sırasında bazı müesseseleri ortadan kaldırarak yerine başka vazifeler ihdas etmişler, anlaşıldığı kadarıyla üstâdârlık da bundan nasibini almıştır.¹⁰⁸

Çerkez Memlükler döneminde önceleri çok önemli bir mevkie sahip olan üstâdârlık tedricen ehemmiyetini kaybeden, devletin yıkılmaya yüz tuttuğu XV. asrın sonlarına doğru ise sıradan hâle gelen bir müessese olmuştur. Türk Memlükler dönemiyle bir mukayese yapmak gerekirse, müfred divanının ihdasıyla bu müessesenin

¹⁰⁴ Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 82.

¹⁰⁵ Bu konuda örnekler için bk. Ayaz, *Vezirlik*, s. 126-132.

¹⁰⁶ Bk. Feridun Emecen, "Mercidâbık Muharebesi", *DİA*, XXIX (2004), s. 174-176.

¹⁰⁷ Bk. Emecen, "Ridâniye Savaşı", *DİA*, XXXV (2008), s. 87-88.

¹⁰⁸ Mısır'daki Osmanlı idaresi için bk. Stanford J. Shaw, *Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton 1962; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990; Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798*, London-New York 1992.

yeniden canlandırılması hatta devletin malî sistemini kontrol etmesi öncelikle belirtilmelidir. Önemli bir fark da sivil bürokrasiden askerî paye verilen kimselerin bu göreve tayin edilmeye başlamasıdır. Bunlardan birkaç tanesini zikretmek gerekirse meselâ üstâdârlığın bir anlamda zirve noktasına ulaştığı dönemde görev yapan Cemaleddin Yusuf el-Becâsî söz konusu üstâdârların başında gelmektedir. Kaynaklarda onun Halepli bir fakîhin oğlu olduğu, Şam bölgesine yerleşip buradaki bir kâşifin hizmetine girdikten sonra cündî (asker) sınıfa girmeye, asker kisvesine bürünmeye çalıştığı, meşhur emîrlerden birinin şahsî üstâdârı olduktan sonra önünün açıldığı gibi bilgilere yer verilmekte, aslen memlûk olmadığı özellikle vurgulanmaktadır.¹⁰⁹ Onu yerine bu göreve tayin edilen Taceddin Abdürrezzak b. İbrahim b. el-Heysam da (ö. 834/1430)¹¹⁰ askerî sınıftan gelmeyen hatta Kıptî kökenli olduğu ileri sürülen üstâdârlardandır. İbn Tağriberdî onun bu göreve tayin edildiğinde küttâb sınıfının giydiği elbiseleri çıkarıp askerî sınıfın kisvesine büründüğünü ve kılıç kuşandığını nakletmektedir.¹¹¹ Çerkez Memlûkler dönemi boyunca böyle birçok üstâdâr tayini söz konusudur. Oysa Türk Memlûkler döneminde memlûk kökenine sahip olmayan ve yüzler emîrliği rütbesine ulaşmayan bir büyük üstâdâr tayinine rastlanmadığı gibi üstâdârî's-sohbe birinci, ikinci, üçüncü üstâdârlar gibi daha alt mertebelerdekilerin dahi belirli rütbelerde olmasına riayet edildiği görülmektedir.¹¹²

Türk ya da Çerkez dönemi fark etmeksizin Memlûkler zamanında üstâdârların, sultanın da ikamet ettiği kale-saray olan Kal'atülcebel'de¹¹³ görev yaptıkları

¹⁰⁹ Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 445; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 95; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, XII, 189.

¹¹⁰ Taceddin Abdürrezzak b. İbrahim b. el-Heysam hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 862; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 462; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, VII, 254-255.

¹¹¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 96.

¹¹² Bk. Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 151-154.

¹¹³ Kal'a veya Kal'atülcebel, Selahaddin Eyyübî tarafından Kahire'deki Mukattam dağında bulunan bir tepenin üzerinde inşasına başlanan, oğlu el-Melikü'l-Adil Seyfeddin (596-615/1200-1218) zamanında tamamlanan ve bu tarihten itibaren gerek Eyyübî gerekse Memlûk sultanlarının ikametgâhı olarak kullanılan saray-kaledir. Daha geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 79-84; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 368-374; Makrîzî, *el-Hutat*, II, 201-207; Nasser

anlaşılmaktadır. Belirli bir ücret tespit edilmemekle birlikte diğer emîrlar gibi kendilerine tahsis edilen iktâlarla geçimlerini sürdürdükleri düşünülebilir. Zira Memlûk Devleti'nde askerî sınıfa gelir olarak çeşitli bölgelerdeki araziler iktâ şeklinde tahsis edilir ve buralardaki mahsulâtta elde ettikleri varidatla geçinirlerdi. Bunun yanı sıra devlet tarafından karşılanan günlük yiyecek vb. istihkakları da diğer gelir kalemleri olarak kaydedilmelidir.¹¹⁴

Sonuç

Üstâdârlık müessesesi önemli bir konuma sahip olmak bakımından Çerkez Memlûkler döneminde de farklı safhalar geçirmiştir. Söz konusu dönemde Berkuk tarafından müfred divanının teşkili bu müessese için önemli bir dönüm noktası olmuş, üstâdârlar hem idarî hem malî açıdan büyük nüfuz elde etmişlerdir. Ancak bu da fazla sürmemiş, malî yapının bozulmasıyla müfred divanı açık vermeye başlamış, bu durum müesseseyi ve başındaki üstâdârı hedef hâline getirmiştir. Çerkez Memlûkler dönemi kaynaklarının, maaşları zamanında ödeyemeyen üstâdârların cezalandırılması ve sultan memlûklerinin saldırılarına maruz kalmalarına dair örneklerle dolu olması bunu teyit etmektedir.

Çerkez Memlûkler dönemi tarihçilerinden Kalkaşendî ve Makrîzî'nin Türk Memlûkler döneminin tarihçisi İbn Fazlullah el-Ömerî'ye (ö. 749/1349) atıfta bulunarak üstâdârların görevleriyle alakalı verdiği ve bizim Türk Memlûkler dönemiyle ilgili olarak da kullandığımız bilgiler bu vazifenin Memlûk Devleti'ndeki mahiyetinin pek fazla değişmediğini ortaya koymaktadır. Bu tarihçiler üstâdârın; sultana ait dairelerin tamamının gelir-giderlerini tanzim etmek, buralardaki görevlileri, sultanın hâşiyesi, kadın ve erkek köleleri idare etmek, sultanın talebi doğrultusunda seferlere katılmak, tam yetki sahibi olarak bu dairelerde yaşayan herkesin yeme-içme ve giyinme dâhil her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamakla görevli kişi olduğunu söylemektedirler. Bu görevler Çerkez Memlûkler zamanında da üstâdârın uhdesinde kalmış, bunlara daha

---

O. Rabbat, *The Citadel of Cairo*, Leiden-New York-Köln 1995, s. 1-17, 50-282; Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV (2001), s. 174.

¹¹⁴ Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 174-175.

önce vezirlerin sorumluluğunda bulunan sultan memlûklerinin maaş ve diğer istihkaklarının ödenmesi de eklenmiştir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi sivil bürokrasiden askerî paye verilen kimselerin de bu göreve tayin edilmeye başlaması Çerkez Memlûkler döneminde bu müessesede gerçekleşen önemli bir değişiklik olarak zikredilmelidir. Ümeranın tekelinde olan böylesine önemli bir vazifeye sivil kökenli kimselerin de tayin edilmesi askerî yapıya sahip bir devlet için mühim bir gelişmedir. İbn Tağriberdî gibi ümera ailesinden gelen Memlûk tarihçilerinin memlûk ve asker olmayan üstâdârların kökenlerinden ısrarla bahsetmeleri ve onların bu görevi üstlenmeye ehil olmadıklarını ihsas ettiren vurguları da bu değişikliğin meydana getirdiği etkiyi göstermektedir.

Çerkez Memlûkler dönemi üstâdârlığının önemli bir farkı da, geniş bir araziye sahip müfred divanının başında olmaları hasebiyle üstâdârların bu yerlerdeki el-Vechûlbahrî ve el-Vechûlkıblî nâiblikleri gibi önemli görevleri uhdelerine almalarıdır. Bu dönemdeki üstâdârlar söz konusu nâiblikleri bizzat üstlenmelerinin yanı sıra, buralardaki valilik, kâşiflik gibi daha alt konumdaki görevlere tayin ve azil yetkisine de sahip olmuşlardır. Memlûk kaynaklarında bu türden tayin ve azillerle ilgili birçok bilgi bulunmakta, dönemin üstâdârlarının el-Vechûlbahrî ve el-Vechûlkıblî bölgelerine vergi toplamak için sıkça yaptıkları seyahatlerle alakalı örneklere yer verilmektedir.

Özet

Memlûk Devleti'nde Çerkez Memlûklerin hâkim olduğu süreç müesseselerin ciddi değişimler geçirdiği bir dönem hususiyetine sahiptir. Bu çalışmanın konusu olan saray ağalığı (üstâdârlık) müessesesi de söz konusu değişimden payını almıştır. Çerkez Memlûkler dönemini başlatan el-Melikü'z-Zâhir Berkuk şahsına ait memlûklerin ihtiyaçlarını karşılamak için müfred divanı (ed-dîvânü'l-müfred) adlı bir müessese kurmuş, başına da üstâdârı tayin etmiştir. Bu, hem Memlûk malî sistemi hem de üstâdârlık görevi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Memlûk Devleti'nin idarî ve malî yapısında önemli bir değişiklik meydana getiren bu uygulamanın bütün yönleriyle ortaya konulması için müfred divanının yönetimini üstlenen üstâdârlık müessesesinin incelenmesi lâzımdır.

Bu çalışmada üstâdârlık kurumunun Çerkez Memlûkler dönemindeki mahiyeti ve bu dönemin önde gelen üstâdârlarından örnekler verilerek müessesenin gelişim seyri

ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı Büyük Selçuklulardan Osmanlılara kadar birbirini takip eden müesseseleşme tarihinin bir halkasını oluşturan Memlük Devleti'ne ait önemli bir kurumu tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Üstâdârlık, Müfred Divanı, Çerkez Memlükler, Malî Sistem.

Abstract

The period that Circassian Mamluks ruled over in Mamluk State has a term property in which institutions changed radically. Üstâdârlık, being the subject of this study, had its share of that changing as well. al-Malik al-Zahir Barqūq, who opened the period of Circassian Mamluks, constituted his own institution named al Divan al Mufrad to supply some needs of Royal Mamluks, and appointed üstâdâr to the chair of it. That became a milestone for both Mamlukid financial system and the task of üstadarlık. It is, therefore, necessary to examine the instution of üstadarlık undertaken the management of al Mufrad al Divan in order to determine entirely that implementation caused the important changes in governing and financial structure of Mamluk State.

In this study, we attempted to set forth what the institution of üstadarlık was in the term of Circassian Mamluks, and its developmental course giving examples of some prominent üstadars of the term. The aim of the study is to acquaint the important institution of Mamluk State, which was one of the rings of the history of institutionalization that followed each other from Great Seljukid Empire to Ottomans

Keywords: Üstâdârlık, al Divan al Mufrad, Circassian Mamluks, Financial System.